

Ville Kivimäki

Taistelun ja tappion näyt

Kesän 1944 kokemushistoria suomalaisissa painajaisissa ja elokuvissa

"Emme ole tyytyväisiä. Emme siis myöskään kuolleita. Ja elämän luonteeseen kuuluu luoda unistaan kulttuuria."¹ Näin kirjoitti nuori sotaveteraani Väinö Linna esseessään "Hiilikoukku lapioksi" vuodelta 1953, samaan aikaan kun kirjailijan suuri sotaromaani alkoi valmistua. Linna oli kärsinyt sodan jälkeen mielenterveyden ongelmista, ja nyt kymmenen vuotta sodan päättymisen jälkeen rintama-elämykset palasivat kirjailijan "päivätajuntaan" "niinä kuvina, joista *Tuntematon sotilas* sai lopullisen muotonsa."²

Vaikka tarkkaa esiintyvyytlukua on mahdoton ilmoittaa, sotapainajaiset vaivasivat Linnan tavoin suurta joukkoa suomalaisista sotaveteraaneista sodanjälkeisinä vuosina.³ Vuonna 1954 ilmestynyt *Tuntematon sotilas* ja romaanin pohjalta seuraavana vuonna valmistunut elokuva tarjosivat sadoilletuhansille rintamaveteraaneille kulttuurisen heijastuspinnan, johon heidän omat sotakokemuksensa ja -painajaisensa kuvastuivat. Kirjan ja elokuvan kautta unet todella muuttuivat kulttuuriksi; jaetuiksi merkityksiksi, joista voitiin keskustella ja kiistellä ja jotka alkoivat antaa sanoja ja mielikuvia yksityisten sotakokemusten käsittelyyn.⁴ Artikkelini tavoitteena on päästä käsiksi samaan sotapainajaisien ja sodanjälkeisen kulttuurin väliseen vuorovaikutteisuuteen, joka näkyy Linnan työssä. Pyrin osoittamaan,

että suomalaissotilaiden painajaisista muodostui sangen yhtenäinen elämypohja, joka ikään kuin odotti ja edellytti yhteisiä kulttuurisia merkityksiä. Etsin näitä merkityksiä sodanjälkeisistä suomalaisista elokuvista.

Artikkelini lähtökohtana on historioitsija Peter Burken hahmotelma unien kulttuurihistoriasta. Burkea seuraten kohdistan huomion molemminsuuntaiseen liikkeeseen unen ja valveen välillä: päivällä koetut asiat siirtyvät uniin ja unien sisällöt puolestaan vaikuttavat hereillä koettuun todellisuuteen. Unet ovat sosiaalinen, kulttuurinen ja poliittinenkin ilmiö, sillä niihin välittyä ja niissä muovautuu se arkimaailma, joka kussakin historiallisessa hetkessä vaikuttaa ihmisten ajatteluun ja toimintaan. Niinpä tietystä ajassa ja kulttuurissa ihmiset näkevät tietynlaisia unia; unisymboliikan merkitykset ovat kulttuurisidonnaisia ja kuhunkin menneisyyden ajankohtaan liittyä sille tyypillisiä pelkoja, stressinaiheita ja konflikteja, jotka heijastuvat uniin.⁵ Historiallinen unitutkimus ei siis keskity vain pimeään yöaikaan, vaan vertauskuvallisesti ilmaistuna se liikkuu ilta- ja aamuhämärän maisemissa, joissa uni ja valve sekoittuvat toisiinsa.

Unet kertovat erityisesti ihmisten peloista, odotuksista, huolista sekä olemassaolon ja minuuden kysymyksistä – tietoisuuden rajoilla liikkuvista elämyksistä ja tuntemuksista. Siksi on

1. Väinö Linna, *Hiilikoukku lapioksi* (1953). Teoksessa Väinö Linna, *Murroksia. Esseitä, puheita ja kirjoituksia*. WSOY 1990, 37.
2. Väinö Linna, Sotaromaanin kirjoittamisesta (1956). Teoksessa Väinö Linna, *Murroksia. Esseitä, puheita ja kirjoituksia*. WSOY 1990, 364; Linnan sotakokemuksista sekä esseen ja *Tuntemattoman sotilaan* taustoista ks. Yrjö Varpio, *Väinö Linnan elämä*. WSOY 2006, 94–116, 135, 142, 155–156, 250–279.
3. Nils Sandman et al., Nightmares. Prevalence among the Finnish General Adult Population and War Veterans during 1972–2007. *SLEEP* 36:7 (2013), 1041–1050.
4. Ville Kivimäki, Väkivallan kantajat. *Tuntemattoman sotilaan* posttraumaattisuudesta. Teoksessa Jyrki Nummi et al. (toim.) *Väinö Linna. Tunnettu ja tuntematon*. WSOY 2020, 195–211.
5. Peter Burke, The Cultural History of Dreams. Teoksessa Peter Burke, *Varieties of Cultural History*. Polity Press 1997, 24–27, 41–42.

luonnollista, että unien merkitys korostuu väkivallan ja sen uhan oloissa. Painajaisissa pelko ja väkivalta jatkavat elämäänsä silloinkin, kun niiden välitön uhka on valvemaailmassa väistynyt. Myös sota-ajalle tyypilliset voimakkaat tunteet ja epävarmuudet heijastuvat uniin, jotka kantavat muistoa sodasta pitkään rauhan tultua. Unien tutkiminen liittyy näin osaksi sodanjälkeisten aikojen tunne- ja kokemushistoriaa.⁶

Tutkimuskysymykset ja -aineistot

Artikkelini ensimmäisenä tutkimuskysymyksenä tarkastelen kesän 1944 ja tappion kokemusta suomalaisveteraanien unissa toisen maailmansodan päätyttyä. Miten jatkosodan loppuvaiheet tunkeutuivat suomalaisten makuukammareihin? Mitä unien – ja tässä tapauksessa lähinnä painajaisien – sisällöt kertovat sodan päättymisen kokemuksesta? Tarkasteluni kohde ovat niiden sotilaiden painajaiset, jotka kokivat kesän 1944 tapahtumat rintamalla ja joiden unimaailmaan nämä väkivaltaiset elämykset jättivät voimakaimman jäljen. Tarkoitukseni on osoittaa, että yleensä poliittiseksi tai sotilaalliseksi ymmärretty kysymys jatkosodan lopputuloksesta oli suomalais sotilaille äärimmäisen henkilökohtainen, vereslihainen, kun sitä katsotaan sotapainajaisien kautta. Uniaineistoista voi erottaa myös tappion kokemuksen aste-eroja, jotka jo viittaavat siihen, kuinka ajan kuluessa syksyn 1944 ”kuolemanlaakso” tulkittiin uudelleen torjuntavoitoksi.⁷

Artikkelini näkökulma painajaisiin on kokemushistoriallinen, millä tarkoitan esimerkiksi kulttuuristen, yhteiskunnallisten tai poliittisten ilmiöiden välittymistä kokemuksen kautta ihmisten eletyksi todellisuudeksi. Kokemus ei ole mikään suora, autenttinen havainto tietystä

tapahtumasta, vaan se on synkroninen ja diakroninen prosessi, jossa elämykset rakentuvat kulttuurisesti merkityksellisiksi ja sosiaalisesti jae- tuiksi kokemuksiksi.⁸

Raaka-ainemaisten elämysten (saks. *Erlebnis*) ja prosessoitujen kokemusten (*Erfahrung*) erot- telu toisistaan on nähtävä puhtaasti käsitteelli- senä jakona; käytännössä elämys- ja kokemus- ainekset kietoutuvat erottamattomasti toisiinsa ja ovat jatkuvassa vuorovaikutuksessa. Käsitteel- linen eronteko on silti analyttisesti hyödyllinen, koska se tuo esiin, että sosiaaliset ja kulttuuriset prosessit ovat aina epätäydellisiä ja että kaikki havaintomme ja elämyksemme eivät millään muotoa kiteydy eheiksi, kielellisesti ilmaistaviksi merkityksiksi. Tämä on erityisen tärkeää silloin, kun tutkitaan väkivaltaisia ja traumaattisia koke- muksia.⁹

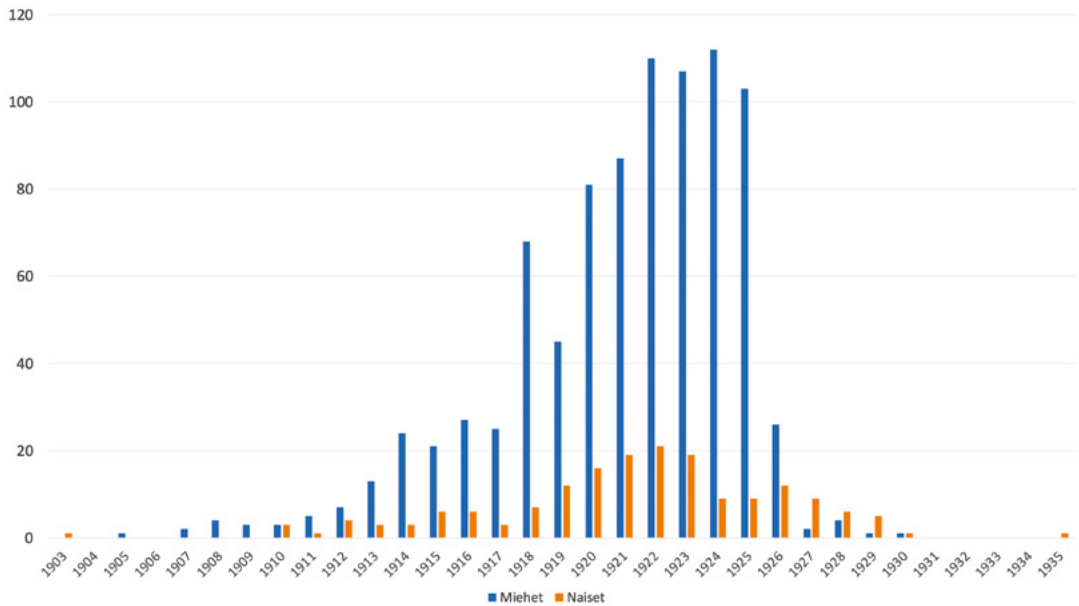
Näkemykseni on, että uudet kulttuuriset merkitykset voivat syntyä juuri jännitteessä elä- mys- ja kokemusmaailman välillä, tilanteessa, jossa olemassa olevat merkitysjärjestelmät eivät kykene antamaan hahmoa voimakkaalle elämyk- sillemme. Esimerkiksi sodanjälkeisessä tilan- teessa eletyt väkivaltakokemukset pyrkivät mur- tautumaan uusiksi merkityksiksi, jotka samalla muuttavat ja rikkovat edeltävää kulttuuria, jonka varassa sotaa on tulkittu. Kokemushistoria ei siis tarkoita vain ympäröivän maailman muovautu- mista kokemuksiksi, vaan myös sen tutkimista, kuinka kokemukset vaikuttavat takaisin inhimil- liseen todellisuuteen. Otan siksi artikkelin jälki- puolella tarkasteluun toisen tutkimuskysymyk- sen: miten jatkosodan loppuvaiheisiin liittyvien painajaisunien aiheet vaikuttivat sodanjälkeisiin suomalaisiin elokuviin? Esitän, että samat pai- najaiskuvat, jotka piinasivat öisin suomalaisia välittöminä sodanjälkeisinä vuosina, siirtyivät

6. Vrt. Frank Biess, *Feelings in the Aftermath. Toward a History of Postwar Emotions*. Teoksessa Frank Biess & Robert G. Moeller (toim.) *Histories of the Aftermath. The Legacies of the Second World War in Europe*. Berghahn 2010, 30–48.

7. Vrt. Tiina Kinnunen & Markku Jokisipilä, *Shifting Images of "Our Wars": Finnish Memory Culture of World War II*. Teok- sessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.) *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Brill 2012, 439–441.

8. Kokemushistorian määrittelystä ks. esim. Ville Kivimäki, Reittejä kokemushistoriaan. Menneisyyden kokemus yksilön ja yhteisön vuorovaikutuksessa. Teoksessa Johanna Annola, Ville Kivimäki & Antti Malinen (toim.) *Eletty historia. Kokemus näkökulmana menneisyyteen*. Vastapaino 2019, 9–38; Ville Kivimäki & Raisa Maria Toivo, Kokemuksen historia. Teoksessa Mirrka Danielsbacka, Matti O. Hannikainen & Tuomas Tepora (toim.) *Avaimia menneisyyteen. Opas historiantutkimuk- sen menetelmiin*. Gaudeamus 2022, 59–76.

9. Trauman kokemuksesta Dominick LaCapra, *History in Transit. Experience, Identity, Critical Theory*. Cornell University Press 2004, 117–118. *Erlebnis/Erfahrung*-erottelun käsittehistoriasta ks. Martin Jay, *Songs of Experience. Modern American and European Variations on a Universal Theme*. University of California Press 2005, 222–234.

viiveellä 1950-luvun elokuviin – usein juuri unen-omaisina takaumina tai julkilausumattomina viittauksina.¹⁰

Käsitlemiäni filmejä olisi hedelmällistä analysoida tarkemmin elokuvatuotkimuksen näkökulmasta kiinnittämällä huomion niiden käsikirjoitukseen, ohjaukseen, tuotantoon, kerrontaan ja elokuvallisiin viittauksiin. Olen kuitenkin katsonut elokuvia pikemminkin visuaalisina jäänteinä ajankohtansa kulttuurista kuin elokuva-ohjaajan taideteoksina. Tässä suhteessa jää auki kysymys, miten sodan kokemusaineokset käytännössä välittyivät läpi elokuvatuotantokoneiston siksi kulttuurituotteeksi, joka ilmestyi katsojan eteen valkokankaalle.¹¹

Käytän artikkelissa kahta eri lähdeaineistoa. Ensimmäisen lähdekokonaisuuden muodostaa Sodasta rauhaan -lomakekysely, jonka aineistoa

■ Kuvio 1. Sodasta rauhaan -lomakekyselyn vastaajat (N=1058) syntymävuoden ja sukupuolen mukaan ryhmiteltyinä. KA, Sodasta rauhaan -kyselyn kokoelma, A:19 ja B:65–B:68, Henkilötietolomakkeet.

säilytetään Kansallisarkiston (KA) Oulun toimipisteessä. 1990-luvun lopulla silloisen Oulun läänin rintamaveteraaniasiain neuvottelukunta laittoi vireille kyselytuotkimuksen rauhaan paluun kokemuksista 1944–1945. Laaja, 17-sivuinen ja 123 eri kysymystä käsittävä lomake suunnattiin Oulun ja Lapin läänin rintamamiehille ja -naisille sekä veteraanien puolisoille. Vuosina 1999–2000 toteutettu keruu tuotti yhteensä 1058 vastausta, joista 882 miehiltä ja 176 naisilta.¹² Kyselyyn vastanneiden syntymävuosi ja sukupuoli käyvät ilmi oikeasta Kuvioista 1.

10. Ajatus aikakauden piilotajuisten virtausten siirtymisestä elokuviin on sukua Siegfried Kracauerin klassikkoteokselle *Caligarista Hitleriin. Saksalaisen elokuvan psykologinen historia*. Suom. Reijo Lehtonen, alkuteos 1947. Valtion painatuskeskus 1987. Mutta toisin kuin Kracauer, jolle elokuvat heijastivat lähes sellaisenaan ”kansakunnan mielenlaatua”, ”psykkisiä asenteita” ja ”kansan psyykkistä kudosta” (Kracauer 1987, 10–11, 13), näen elokuvat vaatimattomammin kulttuurituotteina, joihin siirtyy aineksia aikansa elämysmaailmasta.
11. Olen kiitollinen professori Hannu Salmelle ja ohjaaja, TaT Timo Korhoselle etenkin elokuvatuotkimukseen liittyvistä kommentteista artikkeliini. FT Pekka Kaarninen, joka parhaillaan kirjoittaa kirjaa suomalaisista sotaelokuvista toisen maailmansodan jälkeen, auttoi minua alun perin näiden filmien jäljille, mistä lämmin kiitos. Haluan lisäksi kiittää kahta nimetöntä vertaisarvioijaa erittäin virikkeellisistä lausunnoista sekä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraa, jonka tutkija-residenssissä Tartossa kirjoitin artikkelia huhtikuussa 2022.
12. Kyselyjä lähetettiin yhteensä 3653 kappaletta, joten vastausprosentti tuotkimukseen oli 29,0. Rintamaoloissa palvelleita miehiä ja naisia oli vuodenvaihteessa 1998–1999 elossa Lapin ja Oulun lääneissä noin 25 300, joten heistä hieman yli 4 prosenttia vastasi kyselyyn. Ks. lisätietoja tuotkimuksen toteutuksesta KA, Sodasta rauhaan -kyselyn kokoelma, E:2–3. Kiitän Soja Ukkolaa, joka vuonna 2008 kertoi minulle tästä aineistosta.

Yhtenä kysymyksenä (9.3) lomakkeessa oli: ”Seurasiko sota uniisi? Millaisia unia näit sodasta ja kuinka kauan?” Vastaukset ovat pääsääntöisesti lyhytsanaisia, eikä niille ollut lomakkeessa paljoa tilaakaan. Vastapainoksi aineisto on hyvin laaja: runsas määrä lyhyitäkin vastauksia antaa hyvän yleiskuvan sotaan liittyneistä unista ja niiden esiintyvyydestä. Sodasta rauhaan -kyselyn lomakkeet muodostavat pääaineistoni, kun tutkin kysymystä jatkosodan loppuvaiheiden heijastumisesta suomalaisten sotilaiden ja veteraanien painajaisuniin.

Toisen aineistokokonaisuuden muodostavat suomalaiset sodanjälkeiset elokuvat. Olen käyttänyt oppaanani elokuvahistorioitsija Pekka Kaarnisen *Kotimaisen elokuvan maammekirjaa*, jossa elokuvat on ryhmitelty sekä kuvausajankohdan että eri aihepiirin mukaan.¹³ Olen perehtynyt elokuvien taustatietoihin Kansallisen audiovisuaalisen instituutin KAVI:n Elonet-tietokannan avulla, jossa olen myös tehnyt tarkistushakujasen varmistamiseksi, että olen löytänyt keskeiset sotaan liittyvät elokuvat sodan päättymisestä 1950-luvun loppuun saakka. Tältä pohjalta olen katsonut vuosilta 1945–1958 yhteensä 21 suomalaiselokuvaa (ks. Taulukko 1), joiden teemat ovat liittyneet sotaan, sodasta paluuseen tai nuoren sotasukupolven elämään sodan jälkeen.¹⁴

Olen kiinnittänyt huomion siihen, millaisia aiheita elokuvat nostavat sotakokemuksista esiin. Käytän lähempinä esimerkkeinä kolmea elokuvaa, joissa on suoria viittauksia jatkosodan lopun ja sodan päättymisen kokemuksiin. Elokuvat ovat *Silmät hämärässä* (1952, ohjaaja Veikko Itkonen), *Ratkaisun päivät* (1956, ohjaaja Hannu Leminen) sekä *Verta käsissämme* (1958, ohjaaja William

Markus). Katson elokuvia sillä silmällä, miten painajaisaineistosta nousevat kokemusaiheet saavat niissä kulttuurisen muodon.¹⁵

Unia jyrän alta

Sodan syttymisellä marraskuun lopulla 1939 oli huomattavia vaikutuksia suomalaisten unisisältöihin. Ensimmäinen muutos liittyi ihmisten selviytymiseen: unet täyttyivät enteistä ja aavistuksista, jotka kertoivat uneksijan itsensä tai hänen läheisensä kuolemasta, haavoittumisesta tai hengissä pysymisestä. Unista etsittiin merkkejä, jotka helpottaisivat epävarmuutta ja antaisivat jonkin viitteen tulevasta. Toiseksi sota kansallisti ihmisten unimaailmaa: uneksijat aprikoivat muun muassa Suomen tulevaisuutta, tulevia rajoja ja sodan päättymisen ajankohtaa. Kolmanneksi sota-ajan erityinen kollektiivisuus ja ”kansakuntaisuus” näkyivät siinä, että aikakauden poliittiset ja sotilaalliset hahmot ilmestyivät uniin. Rintamalla unet olivat usein suoraan yhteydessä taistelutilanteisiin, kun taas kotirintamalla unet saattoivat olla voimakkaan symbolisia ja lainata useammin aiheitaan kansanperinteestä, uskonnosta ja mytologiasta.¹⁶

Lisäksi tietenkin itse sotatapahtumat tulivat ihmisten uniin, ja nämä väkivaltaunet rintamalta muodostavat tämän artikkelin varsinaisen tutkimuskohteen. Siinä missä sota-ajan enne-, kansakunta- ja poliittisissa unissa on myyttisiä aiheita ja kekseliästä symboliikkaa, vuosina 1999–2000 kerätyt muistot veteraanien sotaan liittyvistä painajaisista ovat suorasukaista luettavaa. ”Yli kymmenen vuotta, lähes joka yö”, mies vastasi kysymykseen siitä, seurasiko sota uniin sodan jälkeen: ”Tuhantinen miesjoukko juoksee päin suut

13. Pekka Kaarninen, *Kotimaisen elokuvan maammekirja*. Avain 2018.

14. Elonet-tietokannan Suomen kansallislefilmografia, <https://elonet.finna.fi/Content/filmography> (30.5.2022). Sanahaku *sota** tuottaa yhteensä 99 kokopitkää Kansallislefilmografiaan sisältyvää elokuvaa vuosilta 1945–1960, mutta vain osa näistä liittyy toiseen maailmansotaan ja on artikkelin aiheen kannalta relevantteja. Muilla hakusanoilla osumamäärät ovat pienempiä. Aikarajausta olisi voinut laajentaa vielä 1960-luvun alkuun, jolloin etenkin Mikko Niskasén ohjaamat *Pojat* (1962), *Sissit* (1963) ja *Hopeaa rajan takaa* (1963) käsittelevät sota-ajan aiheita. Artikkelin argumentin kannalta rajautuminen 1940–1950-luvun elokuviin tuntui kuitenkin perustellulta, sillä tuolloin yhteyden sotaunien ja -elokuviin välillä voi olettaa olleen vahvimmillaan.

15. Kaikkein ilmeisin sotalokuva olisi tietenkin Väinö Linnan *Tuntemattoman sotilaan* filmatisointi (1955, ohjaaja Edvin Laine). Olen kuitenkin halunnut osoittaa, että sotaa käsiteltiin muissakin 1950-luvun elokuvissa ja että sotaviittauksissa oli kyse laajemmasta kulttuurisesta ilmiöstä kuin vain Linnan ja Laineen teoksista.

16. Ville Kivimäki, Nocturnal Nation. Violence and the Nation in Dreams during and after World War II. Teoksessa Ville Kivimäki, Sami Suodenjoki & Tanja Vahtikari (toim.) *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000*. Palgrave Macmillan 2021, 306–310. Folkloristiikan emeritaprofessori Annikki Kaivola-Bregenhøj on tehnyt suurtyön suomalaisen unikulttuurin kartoituksessa, ja hänen aineistoistaan pääsee hyvin kiinni sotaunien tyyppiin, ks. Annikki Kaivola-Bregenhøj, *Kerrotut ja tulkitut unet. Kulttuurinen näkökulma uniin*. SKS 2010, 78, 91–92, 107–108; Annikki Kaivola-Bregenhøj (toim.) *Suomalaisten unet*. Karisto 2013, 148–163.

Taulukko 1. Artikkelia varten katsotut suomalaiset elokuvat vuosilta 1945–1958.

Elokuvan nimi:	Vuosi:	Ohjaaja:	Tuotantoyhtiö:
<i>Suomisen Olli yllättää</i>	1945	Orvo Saarikivi	Suomen Filmitoimisto
<i>Nuoruus sumussa</i>	1946	Toivo Särkkä	Suomen Filmitoimisto
<i>Houkutuslintu</i>	1946	Roland af Hällström	Fenno-Filmi
<i>Kuudes käsky</i>	1947	Orvo Saarikivi	Suomen Filmitoimisto
<i>Laulava sydän</i>	1948	Edvin Laine	Suomen Filmitoimisto
<i>Soita minulle, Helena!</i>	1948	Hannu Leminen	Adams Filmi
<i>Läpi usvan</i>	1948	Roland af Hällström	Fenno-Filmi
<i>Ylijäämänainen</i>	1951	Roland af Hällström	Fennada-Filmi
<i>Ja Helena soittaa</i>	1952	Lasse Pöysti	Fennada-Filmi
<i>Silmät hämärässä</i>	1952	Veikko Itkonen	Veikko Itkonen
<i>Olemme kaikki syllisiä</i>	1954	Aarne Tarkas	Fennada-Filmi
<i>Opri</i>	1954	Edvin Laine	Suomen Filmitoimisto
<i>Lähellä syntiä</i>	1955	Hannu Leminen	Suomi-Filmi
<i>Evakko</i>	1956	Ville Salminen	Fennada-Filmi
<i>Jokin ihmisessä</i>	1956	Aarne Tarkas	Fennada-Filmi
<i>Rintamalotta</i>	1956	Aarne Tarkas	Fennada-Filmi
<i>Ratkaisun päivät</i>	1956	Hannu Leminen	Suomi-Filmi
<i>Pikku Ilona ja hänen karitsansa</i>	1957	Jorma Nortimo	Suomen Filmitoimisto
<i>Niskavuori taistelee</i>	1957	Edvin Laine	Suomen Filmitoimisto
<i>Verta käsissämme</i>	1958	William Markus	Suomen Filmitoimisto
<i>Mies tältä tähdeltä</i>	1958	Jack Witikka	Veikko Itkonen

ja silmät avoimina, mutta huudon ääntä ei kuulu. Vastaa haavoittumiseni tilannetta.” Muistelija oli palvellut kesäkuussa 1944 Valkeasaaren loholla läntisellä Karjalankannaksella, josta puna-armeija aloitti suurhyökkäyksensä Suomea vastaan.¹⁷ Kuten tässäkin tapauksessa, veteraanien sotapainajaiset liittyvät usein tarkkaan paikkaan, hetkeen ja tapahtumaan rintamalla.¹⁸

Sodasta rauhaan -kyselyn vastaajien enemmistö kuului nuorimpiin sotaan joutuneisiin ikäluokkiin (ks. Kuvio 1). Näille miehille nimenomaan kesän 1944 taisteluista tuli sodan avainkokemus, jonka he toivat mukanaan siviiliin sodan päätyttyä. Vuosalmella heinäkuussa 1944 haavoittunutta sotilasta ahdistivat öisin vihollisen lentokoneet: ”Näen useasti unta, että taivaalla on tuhansia lentokoneita, varsinkin yöllä.

Johtuneeko venäläisistä matalla lentävistä maa-taistelukoneista, joita pörräsi päällämme.”¹⁹ Toisen sotilas palasi unissaan tilanteeseen, jossa ei saanut Degtjarjov-pikakivääriään toimimaan: ”Aina kiperiä tilanteita. Vihollinen tulee päälle ja ’tettarjehvi’ lakkoilee.”²⁰ Kolmas nuori veteraani asui sodan jälkeen vielä vanhempiensa luona: ”[H]eräsin monena yönä ja olin huutanut ja juosut alusvaatteissani ulos hangelle pakoon. Juosuessani olin huutanut ’ryssä hyökkää’. Vanhempani ottivat minut ulkoa kiinni ja tuoneet minut sisälle.”²¹

Tutkimuksessa hollantilaisten toiseen maailmansotaan liittyvistä painajaisista on havaittu, että varsinaisiin taisteluihin osallistuneiden veteraanien unet olivat usein suoria toisintoja heidän traumaattisista kokemuksistaan. Veteraanien

17. KA, Sodasta rauhaan, A:14 N:o 02565.

18. Ks. Annikki Kaivola-Bregenhøj, *Dreams of the Second World War*. Teoksessa Wojciech Owczarski & Zofia Ziemann (toim.) *Dreams, Phantasms and Memories*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2015, 182–183.

19. KA, Sodasta rauhaan, A:11 N:o 03168.

20. KA, Sodasta rauhaan, A:17 N:o 03399.

21. KA, Sodasta rauhaan, B:18 N:o 03678.

■ Kuva 1. Uupunut suomalaissotilas keskellä puna-armeijan suurhyökkäystä, Kivennapa 11.6.1944. SA-kuva 153773.

painajaiset muistuttivat öisiä paniikkikohtauksia ja niihin liittyi vahvoja posttraumaattisia oireita. Taisteluihin osallistumattomien siviilien keskuudessa näin suoraan todellisuudenkaltaiset unet olivat harvinaisempia ja sotaunien pääteemana oli yleensä pelko tai kokemus perheenjäsenten menettämisestä. Unien yhteys sotakokemuksiin oli symbolisempi kuin veteraanien realistisissa traumatoinnoissa.²²

Vastaavalla tavalla suomalaissotilaiden kesän 1944 painajaisissa ei näytä olleen juurikaan symboli- tai fantasia-ainesta, vaan niissä uneksija palasi konkreettiseen väkivallan hetkeen rintamalla. Yö toisensa jälkeen nuoria veteraaneja silvottiin, ammuttiin, lyötiin, pistettiin, ruhjottiin tai oltiin ottamassa vangiksi. Samat vihollisen panssarivaunut, tykistökeskitykset ja pommikoneet palasivat joka yö kuin aikataulua seuraten: ”Kyllä monia vuosia sodan jälkeen näin unia että

ryssät hyökkäsivät pistimet ojossa aseisiin ja silloin loppuivat joko patruunat tai ase ei lauennut. Siihen heräsi kun ryssä oli juuri pistämässä.”²³ Pakeneminen oli ainoa toiminnan muoto, joka unissa oli tarjolla, mutta usein pako jollain tapaa estyi tai epäonnistui. Vuonna 1923 syntynyt alikersantti tiivistä kokemuksen näin:

Kyllä sota oli hermoihin vaikuttanut, näin painajaisunia, esim. olin vaikeassa tilanteessa, olisin halunnut päästä pakoon, mutta en millään voinut paeta niin nopeasti kun olisi pitänyt. Heräsin aina ennenkuin saivat kiinni. Usein aseeni ei toiminut, joten pako oli ainut mahdollisuus.²⁴

Molemmissa edellisissä unissa näkyy myös toinen teema, joka on hyvin yleinen sotilaiden painajaisissa: unennäkijä ei kykene käyttämään asettaan tehokkaasti. ”Sama uni on toistunut 30 vuotta. Olen aina Itäkarjalan maisemissa. Ryssä hyökkää aina voimakkaitten uraa huutojen saattamana, konepistoolini ei koskaan toimi ja valtava paniikki iskee minuun. Huudan pahasti hädässäni. Vaimo herättelee rauhallisesti.”²⁵ Varsinaisen väkivallan lisäksi sotilaita piinasi öisin tunne siitä, että he olivat kyvyttömiä puolustamaan itseään, läheisiään ja kotiaan.²⁶

Kesän 1944 painajaisissa oltiin vahvemman armoilla. Unia yhdistää kokemus fyysisestä ja psyykkisestä haavoittuvuudesta, avuttomuudesta ylivoimaisen hyökkäyksen alla, väkivallan voimakkuus ja yksityiskohtaisuus. Usein taistelut siirtyivät uneksijan kotimaisemiin, ja veteraani oli sodan jälkeen ikään kuin kahden identiteetin välissä puoliksi sotilaana ja puoliksi siviilinä: ”Näin unta, että olin kotipellon laidalla asemassa. Ei päässyt millään keinolla kotiin.”²⁷

Kuoleman ja haavoittumisen lisäksi kaikkein konkreettisimmin pelko unissa oli jäädä vihollisen käsiin vangiksi. Aihe toistuu painajaisissa lukemattomia kertoja: ”Aluksi näin usein unta paikasta, missä jäin ainoana konekivääri miehenä

22. Bas J. N. Schreuder et al., Daily Reports of Posttraumatic Nightmares and Anxiety Dreams in Dutch War Victims. *Journal of Anxiety Disorders* 12:6 (1998), 511–524; ks. myös Kaivola-Bregenhøj 2010, 91–93.

23. KA, Sodasta rauhaan, B:41 N:o 00520.

24. KA, Sodasta rauhaan, B:41 (numerokoodi puuttuu, vastaaja on täyttänyt lomakkeen näytekappaleen).

25. KA, Sodasta rauhaan, B:41 N:o 00522 (alkuperäinen alleviivaus).

26. Irmeli Hännikäinen, *Sota ihmisessä. Totta, tarua ja unta. Posttraumaattisen stressihäiriön taustaa ja kuvaa sodan veteraanin mielenmaisemassa*. Sotainvalidien Veljesliitto 2015, 238–241.

27. KA, Sodasta rauhaan, B:20 N:o 00049.

henkiin. Jatkoin yksin taistelua peläten haavoittumista tai vangiksi joutumista, mutta nyt en ole niitä unia nähnyt.”²⁸ Perääntyminen ilman tietoa omien tai vihollisten sijainnista oli hermoja raastavaa ja jäi sotilaiden mieliin: ”[U]niin tuli se että olin jäämässä vihollisen jalkoihin, ’uraa’huuto soi korvissa mutta siihen aina heräsin. Kylläkäi se loppui kun vammani paranivat.”²⁹

On todennäköistä, että unia haavoittumisesta, tykistökeskityksistä, aseiden toimimattomuudesta tai vangiksi jäämisestä ovat nähneet kaikkien toiseen maailmansotaan osallistuneiden maiden veteraanit. Kesään 1944 liittyvien painajaisten voimakas samankaltaisuus läpi koko Sodasta rauhaan -aineiston tekee kuitenkin mahdolliseksi puhua erityisestä suomalaisesta painajaiskulttuurista, jonka synnyttivät yhdenmukaiset kokemukset jatkosodan viime vaiheista Karjalankannaksella ja Laatokan Karjalassa. Veteraanien sotaunet ilmentävät hädän, haavoittuvuuden ja jyrän alle jäämisen kokemuksia. Ne rinnastuvat vastaaviin kokemuksiin muiden maiden veteraaneilla, jotka kärsivät sodassa tappion ja joiden sotamuistoihin samoin liittyy vahva tunne avuttomuudesta ja vihollisen armoille jäämisestä.³⁰

Kokemushistoriallisesti kyse on siitä, ettei jatkosodan päättyminen tappioon ollut vain poliittisen tai sotilaallisen tason ilmiö, vaan se korreloi hyvin henkilökohtaisten väkivaltakokemusten kanssa, jotka liittyivät kesän 1944 tapahtumiin rintamalla ja painoivat voimakkaan jäljen sotilaiden unielämään. Toistuessaan yö toisensa jälkeen tuhansien veteraanien unissa painajaisten voi nähdä synnyttäneen oman ”kokemusrakenteensa”, joka vuorostaan rakensi pohjaa sodanjälkeisen ajan kokemus- ja tunnemaisemalle.³¹

Unitutkimuksen näkökulmasta voidaan tarkentaa artikkelin alussa esitettyä näkemystä siitä, että valvemaailman vaikutteet siirtyvät uniin.

Täsmällisemmin ilmaistuna uniin näyttävät siirtyvän erityisesti vaaran kokemukset ja sosiaalisen kanssakäymisen tilanteet. Jälkimmäisessäkin aihepiirissä ylikorostuvat uhkaavat ja aggressiiviset kohtaamiset.³² Nimenomaan tappion kokemuksessa uhka ja vaara jäivät sotilaiden mieliin päällimmäisenä tuntemuksena: vihollisen tykistötulen ja ilmahyökkäysten raaka voima, puolustautuminen päällekkäviä panssarivaunuja vastaan, pelko vangiksi joutumisesta. Omien tovereiden kuolemat ja haavoittumiset rikkoivat sodan aikana rakentuneet suojelevat sosiaaliset suhteet. Nämä aiheet korostuivat suomalais-sotilaiden sodanjälkeisissä painajaisissa. Jos unien funktio nähdään pyrkimyksenä sopeuttaa uneksija muuttuvan valvetodellisuuden vaaroihin ja sosiaalisiin suhteisiin, tällöin ”tappion painajaiskulttuurikin” voidaan ymmärtää traumaattisena oppimistilanteena, jossa suomalaissotilaat ehdollistuiivat olemaan ylivoimaisen uhan alla sekä pelkäämään omaa ja tovereidensa menettymistä tai vangiksi jäämistä.

Torjuntavoiton unet

Sodasta rauhaan -lomakekyselyn univastausten suuri linja korostaa kesän 1944 taistelujen epätoivoisuutta ja väkivallan julmaavaa toisteisuutta sodanjälkeisissä painajaisissa. Tarkemmassa luennassa painajaisten joukosta erottuu kuitenkin myös hiljaisempi juonne, joka viittaa siihen, että suomalaisissa tappion kokemuksissa oli kaikesta huolimatta enemmän vivahteita ja asteroja kuin niissä maissa, joissa sota päättyi ehdottomaan antautumiseen, miehitykseen ja kertaikkaiseen hävitykseen. Näitä unia voi kutsua torjuntauniksi – ehkä jopa torjuntavoiton uniksi.

Ensimmäinen huomionarvoinen seikka liittyy siihen, mitä suomalaisissa sotapainajaisissa ei näy. Vaikka vangiksi jäämisen pelko on kaikkein yleisimpiä painajaisaiheita, varsinaiseen sota-

28. KA, Sodasta rauhaan, B:2 N:o 02014.

29. KA, Sodasta rauhaan, B:8 N:o 00009.

30. Vrt. Saksasta ja Itävallasta toisen maailmansodan jälkeen Ernst Hanisch, *Der Untergang des Kriegers. Männlichkeit und politische Kultur nach 1945 in Österreich*. Teoksessa Elisabeth Anker et al. (toim.) *Männerkrieg und Frauenfrieden. Geschlechterdimensionen in kriegerischen Konflikten*. Promedia 2003, 107–117; Frank Biess, *Homecomings. Returning POWs and the Legacies of Defeat in Postwar Germany*. Princeton University Press 2006; Svenja Goltermann, *Die Gesellschaft der Überlebenden. Deutsche Kriegsheimkehrer und ihre Gewalterfahrungen im Zweiten Weltkrieg*. DVA 2009.

31. Tunnemaisemasta Henrik Meinander, *Suomi 1944. Sota, yhteiskunta, tunnemaisema*. Suom. Paula Autio. Siltala 2009, 23.

32. Antti Revonsuo, Jarno Tuominen & Katja Valli, *The Avatars in the Machine. Dreaming as a Simulation of Social Reality*. Teoksessa Thomas K. Metzinger & Jennifer M. Windt (toim.) *Open MIND*. MIND Group 2015, doi: 10.15502/9783958570375 (1.9.2022).

vankeuteen liittyvistä unista on Sodasta rauhaan -kokoelmassa vain yksi maininta.³³ Yhteensä noin 3500 suomalaissotilasta jäi jatkosodan aikana Neuvostoliiton sotavangiksi, mutta vankileirikokemuksista ei muodostunut suomalaisille lainkaan saman mittaluokan ilmiötä kuin saksalaisille, itävaltalaisille, unkarilaisille, romanialaisille tai italialaisille sotilaille, jotka taistelivat itärintamalla 1941–1945. Sotavankeus Neuvostoliitossa merkitsi erittäin raskasta kokemusta, jolle oli tyypillistä vielä paljon suurempi turvattomuus, eristäytyneisyys ja vihollisen armoilla oleminen kuin sodan etulinjoilla. Vankileireillä olleiden sotilaiden unet alkoivat muistuttaa vankila- ja keskitysleiriunia, joissa unennäkiäjät olivat vailla kaikkea toimijuutta.³⁴ Näiltä painajaisilta suomalaisveteraanien suuri enemmistö välttyi.

Varsinaiset torjuntaunet liittyvät siihen, että väkivaltaisista menetyksistä ja vaikeasta vetäytymisestä huolimatta kesän 1944 kokemukset jättivät tilaa myös sotilaiden omalle toiminnalle ja paikoin menestyksellekin. Verrattuna edellisessä alaluvussa käsiteltyihin painajaisiin nämä unet ovat Sodasta rauhaan -kokoelmassa selvästi harvinaisempia ja niitä on paikoin tulkittava rivien välistä. Unessa sotilas joutui esimerkiksi perheensä kanssa keskelle taistelutilannetta, mutta kykeni ilmeisesti suojelemaan läheisiään: ”Perhekin oli mukana sodassa, heidät koitin saada turvaan. Menkää te tuonne suojaan, me tappelemme.”³⁵

Toinen veteraani näki unta, että Neuvostoliiton kanssa solmittu aselepo ja rauha olivat pettäneet ja vihollinen lähestyi hänen kotiseutuaan. Uneksija ryhtyi kuitenkin päättäväiseen toimintaan: ”Minä maaston tuntien osoitin asemat, jossa otetaan yhteen.”³⁶ Erään veteraanin 40 vuoden ajan toistuneessa unessa neuvostojoukot lähestyivät kotikylää monelta suunnalta: ”Yritet-

tiin karkuun tai piiloon, mutta koskaan vihollinen ei päässyt kotiini. Saatiin torjutuksi.”³⁷ Torjuntaunissa suomalaissotilaat eivät olleet vain väkivallan passiivisia kohteita, vaan he itse käyttivät aseita ja tappoivat vihollisia, mikä sekun saattoi jäädä kummitelemaan unennäkiäjän mieleen.³⁸ Vänrikkinä Ihantalan taisteluun osallistunut veteraani näki unia, joissa hän seurasi tapahtumia kuin näytöksenä:

”Uraa” huuto herätti usein ja pani etsimään konepistoolia. Ihantala palaa joskus vieläkin uneen. Hyökkäysvaunut, maataistelukoneet [...] Suomalaisen ja saksalaisten lentäjien tehokas työskentely hirvittävästä torjuntatulesta piittaamatta ei unohdu. Omien ”panssarirykkimiehiin” tarkkuus on unessakin vielä näkemisen arvoista.³⁹

Kesän 1944 kokemukset aiheuttivat siis painajaisia, joissa unennäkiäjä oli väkivallan passiivinen kohde, mutta osassa unia sotilaiden toimijuus säilyi tai unissa jäi auki mahdollisuus siihen, että pahimmalta kuitenkin välttyttäisiin ja koti-seutu säästyisi. Myös näille unille oli todellisuus-pohjaa kesä-heinäkuun 1944 rintamatapahtumissa, kun linjat lopulta pitivät ja täydelliseltä tappiolta välttyttiin. Sodasta rauhaan -kokoelman määrällinen laajuus tekee mahdolliseksi tunnistaa toisaalta sotapainajaisen valtavirran ja toisaalta nämä hienojakoisemmat aste-erot tappion kokemuksessa. Torjuntaunia voi tulkita myös siitä näkökulmasta, että unissa ilmenevän toimijuuden kautta päällekyviin painajaisiin alkoi löytyä ratkaisuja ja niihin alkoi siirtyä aineksia uneksijan siviilielämästä, kuten koti- ja perheviittaukset yllä osoittavat – toisin sanoen unilla oli terapeuttisia vaikutuksia ja ne kuvastavat siirtymää sodasta rauhanaikaan.⁴⁰

33. KA, Sodasta rauhaan, B:23 N:o 00758.

34. Peretz Lavie & Hanna Kaminer, Sleep, Dreaming, and Coping Style in Holocaust Survivors. Teoksessa Deirdre Barrett (toim.) *Trauma and Dreams*. Harvard University Press 1996, 114–124; Deirdre Barrett et al., Content of Dreams from WWII POWs. *Imagination, Cognition and Personality* 33:1–2 (2013–2014), 193–204.

35. KA, Sodasta rauhaan, B:59 N:o 00612.

36. KA, Sodasta rauhaan, B:62 N:o 03631.

37. KA, Sodasta rauhaan, B:17 N:o 01077.

38. Ks. esim. KA, Sodasta rauhaan, B:28 N:o 01552 ja B:49 N:o 00896. Tappamiskokemukset ovat kuitenkin suomalaissotilaiden painajaisissa silmiinpistävästi harvinaisia verrattuna niihin uniiin, joissa unennäkiäjät ovat itse väkivallan kohteena.

39. KA, Sodasta rauhaan, B:8 N:o 02733.

40. Vastaavia terapeuttisia vaikutteita on havaittu myös entisten keskitysleirivankien unista, Wojciech Owczarski, Adaptive Nightmares of Holocaust Survivors. The Auschwitz Camp in the Former Inmates' Dreams. *Dreaming* 28:4 (2018), 287–302; ks. myös Kivimäki 2021, 313–316.

Sotasukupolvi on ollut Suomessa painajaiskukupolvi näihin päiviin saakka.⁴¹ Silti on merkittävää, että hyvin monet Sodasta rauhaan -kyselyn vastaajat kertoivat painajaisten hellittäneen omia aikojaan sodan jälkeen, kun elämä alkoi täyttyä uusista, rauhanomaisista asioista. Avioliitto, lasten syntymät, kodin perustaminen ja pääseminen kiinni työelämään tapahtuivat Suomessa ripeämmin kuin suuressa osassa sodan tuhoamaa muuta Eurooppaa – ja näin suomalaisveteraanit muuttuivat nopeammin oman arkielämänsä aktiiviseksi toimijoiksi kuin sotavankeudessa tai epävarmassa tulevaisuudessa elävät ihmiset monissa muissa maissa.⁴²

Vastausten perusteella yleinen rajapyykki painajaisten harvenemiselle tai päätymiselle kokonaan osuu noin viidestä kymmeneen vuoteen sodan jälkeen; siis aikaan 1940-luvun lopulta 1950-luvun puoliväliin. Samassa aikaraamissa jatkosodan kokemukset alkoivat saada suomalaisessa kulttuurissa sekä kerronnallisesti eheämpiä että vireeltään positiivisempia tulkintoja kuin välittöminä sodanjälkeisinä vuosina.⁴³ Siirryn seuraavaksi käsittelemään tätä ilmiötä suomalaisten elokuvien kautta.

Palautumat sotaan valkokankaalla

Heti sodan jälkeen ilmestyneissä suomalais-elokuvissa sota hämmöittää ihmisten toiminnan ja heidän kohtaamiensa ongelmien taustalla: elokuvissa käsitellään muun muassa nuorten alkoholismia, rikollisuutta, sukupuolitauteja, prostituutiota ja sodasta johtuvia menetyksiä.⁴⁴ Muutamissa 1940-luvun elokuvissa on silti suoriakin viittauksia sotaan. Esimerkiksi jo vuonna 1945 ilmestyneessä Orvo Saarikiven ohjaamassa

elokuvassa *Suomisen Olli yllättää* sodasta kotiin palanneen Ollin ja hänen tovereidensa ongelmat liittyvät sodan moraalisiin ja psykologisiin vaikutuksiin.⁴⁵

Vastaavasti Toivo Särkän ohjaama *Nuoruus sumussa* (1946) alkaa kuvalla juoksuhaudoista, tykistötulesta ja taistelusta jatkosodan viime hetkillä, mistä siirrytään seuraamaan nuorten veteraanien sopeutumisasikeuksia siviilielämän alkutaipaleella. Lyhyet, välähdyksenomaiset siirtymät rintamalle, joissa usein käytetään kuvitukseenä sota-ajan uutiskatsausten filmiaineistoa, ovat tyyppillisiä viittauksia sotaan myös myöhemmissä elokuvissa. Vaikka elokuvien tapahtumat sijoittuvat rauhanaikaan tai kotirintamalle, siirtymäviittaukset taisteluihin yhdistävät henkilöiden kokemukset sotaan.⁴⁶

Mediatutkija Anu Koivunen on kiinnittänyt huomion siihen, kuinka 1940-luvun suomalaisissa ”kuppaelokuvissa” hävityn sodan traumaa käsiteltiin ”likaisen”, sukupuolitautilien saastuttaman naisruumiin kautta, joka uhkasi symbolisesti koko kansakunnan olemassaoloa. Elokuvissa miehet ovat heikkoja ja heihin kohdistuu hirveä näkymätön vaara, kun he lankeavat siveellisyytensä menettäneiden naisten houkutukseen.⁴⁷ Näen tässä piilevää rinnakkaisuutta saman ajan kohdan sotapainajaisiin, joissa miehet olivat yhtä lailla jatkuvan vaaran alla, mutta kokemuksesta ei vielä saanut otetta.

Vasta 1950-luvun elokuvissa kuva sodasta hahmottuu kiinteämmäksi ja itse sodasta alkaa muodostua elokuvien aihe. Elokuva *Silmät hämärässä* (1952, ohjaaja Veikko Itkonen) alkaa kohtauksella, jossa ”hullu” kirjailija kulkee halki Helsingin. Reitti käy kuin ohimennen Hietaniemen sankari-

41. Sandman et al. 2013, 1048.

42. Ville Kivimäki, Uusi Suomi. Sotasukupolvi ja sodanjälkeinen aika. Teoksessa Ville Kivimäki & Kirsi-Maria Hytönen (toim.) *Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950*. Vastapaino 2015, 297–300.

43. Hännikäinen 2015, 249–250; vrt. Airi Hautamäki & Peter G. Coleman, Explanation for low prevalence of PTSD among older Finnish war veterans. Social solidarity and continued significance given to wartime sufferings. *Aging & Mental Health* 5:2 (2001), 165–174.

44. Sakari Toiviainen, Lankeemus ja pelastusarmeija. Sodanjälkeinen ongelmaelokuva. Teoksessa Kari Uusitalo et al. (toim.) *Suomen kansallisfilmografia*, osa 3. *Vuosien 1942–1947 suomalaiset kokoillan elokuvat*. Painatuskeskus 1993, 643–648; Heini Hakosalo, Terve tendenssi. Hannu Lemisen probleemi elokuvat sotienjälkeistä Suomea huoltamassa. Teoksessa Kimmo Laine & Juha Seitajärvi (toim.) *Valkoiset ruusut. Hannu Lemisen ja Helena Karan elämä ja elokuvat*. SKS 2008, 113–137; Kaarninen 2018, 188–195.

45. Raija Talvio, Lapsisotilaan paluu. Suomisen Ollin turmelus. Teoksessa Kimmo Laine et al. (toim.) *Unelmatehdas Liisankadulla. Suomen Filmitieteellinen Oy:n tarina*. SKS 2019, 148–160.

46. Jari Sedergrén, Poliittinen Hannu Leminen. Ongelmaelokuvista *Ratkaisun päiviin*. Teoksessa Kimmo Laine & Juha Seitajärvi (toim.) *Valkoiset ruusut. Hannu Lemisen ja Helena Karan elämä ja elokuvat*. SKS 2008, 364–366, 382.

47. Anu Koivunen, *Isänmaan moninaiset äidinkasvat. Sotavuosien suomalainen naisten elokuva sukupuoliteknologiana*. Suomen elokuvatutkimuksen seura 1995, 107–145.

haudoilla, jossa lepää myös yhden elokuvan päähenkilön poika. Elokuvan suurin viittaus sotaan on Tauno Palon esittämä entinen kersantti, jonka mukana katsoja viedään kesän 1944 perääntymistaisteluihin.

Kersantti joutuu pakokauhuun keskellä tykistötulita ja vihollisen hyökkäystä – ja hylkää häntä auttaneen, haavoittuneen luutnantin kuolemaan. Sodan päättyttyä kersantin korvissa soi jatkuvasti kaatuneen luutnantin huuto ”Autu minut pois!” Mies kärsii kalvavasta syyllisyydestä: ”Hän yritti turhaan pestä itsestään tahraa, jota ei nähnyt kukaan muu kuin hän itse.” Menneisyydestä kuuluva piinaava huuto, joka palauttaa kersantin takaisin rintamalle häpeän ja kauhun hetkeen, muistuttaa läheisesti edellä kuvattuja sotapainajaisia, joissa sama traumaattinen hetki toistuu toistumistaan.

Silmät hämärässä oli ohjaaja Veikko Itkosen pieni itsenäinen tuotanto, mutta 1950-luvun puolivälissä myös suuret suomalaiset filmiyhtiöt tarttuivat entistä hanakammin sota-aiheisiin.⁴⁸ Elokuva *Ratkaisun päivät* (1956, ohjaaja Hannu Leminen) alkaa suoraan rintamalta alkuvuodesta 1944. Vihollinen hyökkää panssarivaunujen ja raketinheitin tukemana. Jälleen Tauno Palon näyttelämä päähenkilö majuri Hartti on juuri tuonut yksikkönsä lepoon kesken raskaiden taistelujen, mutta saa käskyn palata välittömästi etulinjaan. Hartin alainen, pasifistivänrikki Lepistö kieltäytyy tottelemasta käskyä ja lopulta Hartti joutuu ampumaan hänet, koska tilanne on muuttumassa kriittiseksi. Pian tämän jälkeen Hartti itse haavoittuu vaikeasti ja joutuu sotasairaalaan, jossa hän kieriskelee vuoteessa ja hourailee unissaan taistelusta ja vänrikin ampumisesta. ”Jaahas, sielullinen shokkitila. [...] Kunpa voisimmekin parantaa myös ruhjotun sielun”, toteaa lääkäri.⁴⁹

Kolmas elokuva *Verta käsissämme* (1958, ohjaaja William Markus) alkaa samoin etulinjakohtauksella kesältä 1944. Keskellä kaaottista perääntymistä kapteeni Viktor Aaltona (Jussi Jurkka) yrittää pelastaa haavoittuneen sotilaan, joka kuitenkin ampuu itsensä. Aaltona jää jälkeen muusta joukosta ja päättyy sotavangiksi. Elokuvan varsinainen tarina sijoittuu 1950-luvulle, kun Aal-

■ Kuva 2. Luutnantti (Eino Katajavuori) auttaa pakokauhuun joutunutta kersanttia (Tauno Palo) elokuvassa *Silmät hämärässä* (1952). KAVI / Elonet.

tona palaa kotimaahansa sotavankeudesta. Häntä auttaa elämän alkuun entinen esimies rintamalta, jonka vaimoon kapteeni rakastuu. Salaparia sitoo yhteen yhteinen rikos, kun he ajavat lemmentä matkalla autolla kuoliaaksi nuoren pojan ja kätkevät tämän ruumiin.

Elokuvassa toistellaan useaan otteeseen sodanjälkeisten ihmisten hermostuneisuutta. ”Olemme kaikki vähän hermostuneita, mutta se menee ohi. Kaikki menee ohi, elämä on sellaista”, kapteeni Aaltona toteaa. Loppuratkaisussa Aaltona saattaa entisen esimiehensä ja tämän vaimon takaisin yhteen ja menee itse ilmoittautumaan rikospoliisille. Hänen kävellessään kohti poliisiasemaa kuvaan palaavat voimakkaana välähdyksenomaisena takaumana juoksuhaudat, räjähtelevät kranaatit ja viimeiset epätoivoiset

48. Erityisesti Suomi-Filmi Oy:n pidättyväisyyden syistä ks. Jari Sedergren, *Filmi poikki... Poliittinen elokuvansensuuri Suomessa 1939–1947*. Bibliotheca historica 39. SHS 1999, 46, 210–217; Sedergren 2008, 380–381.

49. Elokuvasta ja sen vastaanotosta tarkemmin Sedergren 2008, 380–382, 386–400.

taisteluvaiheet kesällä 1944, ikään kuin Aaltona olisi yhtä aikaa näiden muistojen riivaama ja vapautumisillaan niistä tunnustaessaan rikoksensa.⁵⁰

Kaikille kolmelle elokuvalle on yhteistä, että sotakokemukset varjostavat niiden henkilöiden elämää ja käytöstä vainoavan painajaisen tavoin. Kussakin elokuvassa näkyvät nimenomaan viimeisen sotavuoden piinaavat muistot – *Ratkaisun päivät* ja *Verta käsissämme* käynnistyvät dramaattisella kohtauksella rintamalta ja myös *Silmät hämärässä* sisältää myöhemmin voimakkaan taistelukohtauksen. Elokuissa on suorakaisia kuvauksia kesän 1944 vaikeimmista kokemuksista: omien sotilaiden ampumisesta, ilmahyökkäyksistä, vihollisen panssarivaunuista, kranaattikauhusta, vangiksi joutumisesta ja sen pelosta sekä haavoittuneiden tovereiden jäämisestä vastustajan armoille. Juuri nämä samat aiheet tunkeutuivat entisten sotilaiden uniin välittöminä sodanjälkeisinä vuosina.

■ Kuva 3. Kapteeni Aaltona (Jussi Jurkka) kesän 1944 perääntymistaisteluissa elokuvassa *Verta käsissämme* (1958). KAVI / Elonet.

Painajaiset olivat ensin; elokuvat ottivat ne raaka-aineekseen muutaman vuoden viiveellä. Sodan aiheuttamat psyykkiset järkytykset ja niitä seuranneet unet olivat sodanjälkeiselle kulttuurille kuin eräänlainen mentaalinen taustakangas. Se heijasteli yleisönsä vielä verestäviä sotakokemuksia sekä antoi sävyn, tunnelman ja alitajuisen viitekehikon sille, miten ihmiset käyttäytyivät.⁵¹ Elokuvat käsittelivät samoja tappion ja haavoittuvaisuuden kokemuksia, jotka saivat voimakkaan henkilökohtaisen muodon sotilaiden painajaisissa.

Myös muissa 1950-luvun elokuvissa sota näytelti merkittävää roolia – ja kuten edellä käsitellyistä torjuntaunista, elokuvistakin voi hienovaraisemmalla luennalla alkaa erottaa tappion

50. Elokuvan syntyhistoriasta ja ruotsalaisesta vastinparista ks. Tytti Soila, SF ja Svea Film yhteistyössä. *Verta käsissämme eli Ingen morgondag*. Teoksessa Kimmo Laine et al. (toim.) *Unelmatehdas Liisankadulla. Suomen Filmitteollisuus Oy:n tarina*. SKS 2019, 275–285.

51. Samasta ilmiöstä Saksassa ensimmäisen maailmansodan jälkeen ks. Anton Kaes, *Shell Shock Cinema. Weimar Culture and the Wounds of War*. Princeton University Press 2009.

liudentumista kohti torjuntavoittoa. Kuvat viipylevät raunioissa, pommitustuhoissa ja sankarihaudoilla. Elokuissa laajasti käytetyt sota-ajan arkistofilmit eivät välttämättä tarvitse mitään kommentaaria, sillä niiden viitekohta vain noin kymmenen vuoden takaisiin tapahtumiin on ollut 1950-luvun katsojille ilmeinen. Dokumentaarisen filmimateriaalin käyttö kesken elokuvakerronnan alleviivaa viittaussuhteen reaalisuutta; niiden kautta sota näyttäytyy todellisena, kollektiivisena historiana fiktiivisten henkilöhahmojen taustalla.⁵²

Toinen tapa viitata sota-aikaan liittyy elokuvien musiikkiin: sankarihautajaisissa laulettu ”Oi kallis Suomenmaa” vie ajatukset sodan uhrihin, helisevä kannel viittaa menetettyyn Karjalaan ja reipas marssimusiikki tai ”Kuullos pyhä vala” muistuttavat Suomen taistelevasta armeijasta.⁵³ Viittaukset taisteluun ja menetyksiin jätävät 1950-luvun elokuvissa jo tilaa tulkinnalle, etteivät uhrit lopulta kuitenkaan olleet turhia, vaikka sota päättyikin tappioon. Edvin Laineen ohjaaman *Niskavuori taistelee* -elokuvan (1957) lopulla tappio on kiistaton tosiasia, mutta samalla dokumentaarisen filmin avulla näytetään, kuinka väsynyt mutta edelleen antautumaton armeija nousee juoksuhaudoista ja alkaa kulkea pois rintamalta. Taustalla soi ”Oi kallis Suomenmaa” ja elokuva siirtyy sankarihautausmaalle, jonka tuoreiden ristien luona kamera viipyilee.

Ratkaisun päivissä on mukana suora kuvaus painajaisesta, kun majuri Hartti tuskailee vuoteessaan. Muuten elokuvat eivät palaa sotaan painajaisien kautta, vaikka unet olivatkin jo varsin suosittu kerronnallinen tekniikka aikakauden suomalaisissa elokuvissa.⁵⁴ Näyttää siltä, että valvetakaumat, musiikkivalinnat sekä arkistofilmien avulla toteutetut siirtymät sota-aikaan ja rintamalle toimivat elokuvissa tehokkaampina viittauksina sodan kokemukselliseen läsnäoloon kuin unisiirtymät. Muistina ja historiana sota oli

vielä osa nykytodellisuutta, johon se saattoi tunkeutua milloin vain.⁵⁵ Tähän viittaa sekin, että useat Sodasta rauhaan -kyselyn vastaajat kertoivat sotaelokuvien katsomisen tai kirjojen lukemisen palauttaneen painajaiset takaisin heidän uniinsa.⁵⁶

Vaikutesuhdetta toiseen suuntaan – painajaisista elokuvaan – on mahdotonta osoittaa yhtä kausaalisesti. On joka tapauksessa merkillepantavaa, että sotapainajaisien harveneminen ja sotakokemusten käsittelyn avautuminen 1950-luvun elokuvissa tapahtuvat samassa aikaraamissa. Kuuluisin esimerkki jatkosodan kerronnallisesta kiteytymisestä on tietenkin artikkelin alussa mainittu Väinö Linnan *Tuntematon sotilas*. Olen kuitenkin halunnut osoittaa, ettei kyse ollut vain yhdestä kirjasta ja sen onnistuneesta filmatisoinnista, vaan laajemmasta kulttuurisesta ilmiöstä, jossa aiempien fragmentaaristen sotaviittausten tilalle alkoi syntyä suurempia ja merkityksellisempiä tapoja käsitellä sotakokemuksia.

Samoin kuin sotaunissa, myös elokuvissa näkyy kaksi puolta: toisaalta traumaattisten väkivaltakokemusten murtautumisen esiin, toisaalta varovaisen positiiviset tulkinnat kesästä 1944 jonain muuna kuin täydellisenä tappiona. Ajattelen siis, että sotilaiden painajaisissa ilmenevät aiheet muodostivat sen kokemuspohjan, jolta sodanjälkeiset elokuvat syntyivät ja jolle ne vuorostaan alkoivat antaa kulttuurista muotoa ja sisältöä. Tätä kautta katsottuna sotakokemukset, unet ja sodanjälkeinen kulttuuri olivat vuoro-vaikutteisissa suhteissa toisiinsa.

Yhteenveto: kesän 1944 ”laavamuistot”

Usean miljoonan muun saksalaissotilaan tavoin vuonna 1923 syntynyt historioitsija Reinhart Koselleck jäi sodan lopulla Neuvostoliiton sotavangiksi. Ennen kuljetusta Kazakstaniin Koselleckia pidettiin vangittuna entisen Auschwitzin

52. Arkistofilmitekniikkaa on käytetty ainakin seuraavissa elokuvissa viitattaessa sota-aikaan: *Ja Helena soittaa* (1952), *Opri* (1954), *Lähellä syntii* (1955), *Evakko* (1956), *Rintamalotta* (1956), *Pikku Ilona ja hänen karitsansa* (1957) sekä *Niskavuori taistelee* (1957).

53. Musiikkiviitteitä sotaan löytyy kaikista edellisviitteen elokuvista; aiheesta tarkemmin ks. Susanna Välimäki, *Miten sota soi? Sota-elokuva, ääni ja musiikki*. Tampere University Press 2008.

54. Hannu Salmen sähköpostikommentti kirjoittajalle 18.5.2022.

55. Vrt. Maureen Turim, *Flashbacks in Film. Memory and History*. Routledge 1989, 1–2, 17–18.

56. Ville Kivimäki, *Experiencing Trauma Before Trauma. Posttraumatic Memories, Nightmares and Flashbacks Among Finnish Soldiers*. Teoksessa Ville Kivimäki & Peter Leese (toim.) *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*. Palgrave Macmillan 2022, 108–111.

keskitysleirin alueella, jossa saksalaisille kerrottiin juutalaisten kansanmurhasta kaasukammioissa. Yhdessä tappion kokemuksen kanssa tiedosta muodostui Koselleckille käänteentekevä ”laavamuisto”, joka muokkasi hänen ajatteluaan ja tietoisuuttaan perustavalla tavalla: ”Jotkin kokemukset valuvat kehoon kuin tulinen laava ja jähmettyvät sinne. Tuosta hetkestä alkaen ne voidaan palauttaa mieleen milloin vain, kiinteinä ja muuttumattomina.”⁵⁷

Kesän 1944 kokemukset muodostivat kymmenille- ellei sadoilletuhansille suomalais-sotilaille samankaltaisen laavamuiston, joka syöpyi lähtemättömästi mieleen. Perääntyminen puna-armeijan murskaavan ylivoiman alla asetti sotilaat silmitysten omansa ja tovereidensa kuoleman kanssa. Raakoina äärimmäiskokemuksina nämä tilanteet jatkoivat elämäänsä sodanjälkeisissä painajaisissa, jotka toistivat väkivallan hetkiä sellaisenaan ilman kulttuurista symboliikkaa ja merkityssuhteita. Samalla kokemus vahvemman armoilla olemisesta ja kärsitystä tappiosta kirjautui sotilaiden mieleen paljon syvemmin kuin jos kyse olisi ollut vain syksyn 1944 väli- rauhansopimuksen ehdoista.

Tappio oli fyysinen kokemus, kun se merkitsi kauhua vangiksi jäämisestä ja korvia repivää tykistökeskitystä, tai kun se hikoilutti ja pyöritti suomalaisia vuoteissaan vuosia sodan jälkeen. Tämä tappion eletty kokemushistoria voi auttaa ymmärtämään paremmin suomalaisten sodanjälkeistä ajattelua ja toimintaa: ennen kaikkea suhde Neuvostoliittoon ei ollut vain poliittinen kysymys, vaan sillä oli vahva tunne- ja kokemusperusta kesän 1944 tapahtumissa eritoten niillä sotilailta, jotka olivat joutuneet ottamaan vastaan puna-armeijan hyökkäyksen koko voiman.

Sotapainajaiset siis osaltaan loivat uutta sodanjälkeistä todellisuutta koulimalla yö toisensa jälkeen uneksijoita ulkopuolelta tulevan uhan ja väkivallan kokemuksiin. Asialla on merkitystä myös nykyhetken suomettumiskeskustelun kannalta, josta näyttää puuttuvan käsitys siitä

syvemmästä kokemuspohjasta, joka sai suomalaiset ennakoimaan arvaamattoman itänaapurinsa reaktioita ja mielenliikkeitä.⁵⁸

Vaikka sotapainajaisen enemmistö on yksitotisia unia väkivallan kohteena olemisesta, tarkemmalla luvulla niiden joukosta erottuu kuvailuja, joissa sotilaiden toimijuus osittain säilyy ja joissa suomalaiset kykenevät vastustamaan hyökkävää vihollista. Olen kutsunut näitä unia torjuntauniksi ja muutamat niistä ovat suoranaisia torjuntavoittonia. Verrattuna täydellisen luhistumisen kärsineisiin maihin, jotka miehitettiin ja joiden sotilaat joutuivat sotavankeuteen, nämä unet kertovat siitä, että suomalaisissa tappion kokemuksissa oli kuitenkin harmaan sävyjä ja tulkinnanvara.

Vuodenvaihteessa 1944–1945 Suomen tilanne näytti erittäin epävarmalta ja oli realismia olettaa, että Neuvostoliitto ottaisi tavalla tai toisella maan haltuunsa. Mutta mitä pidemmälle aika sodan päättymisestä kului, sitä selvemmin Suomen tie erkani esimerkiksi Baltian maiden kohtaloista ja sitä loivemmaksi tappion kokemus alkoi muuttua. Sodanjälkeiset torjuntaunet kertovat omalla tavallaan siitä, että ajatukselle suomalaisten ”erillishistoriasta” tappion kärsineiden maiden joukossa oli konkreettista kokemuspohjaa kesän 1944 tapahtumissa.

Sekä painajaiset jyrän alle joutumisesta että torjuntaunet löysivät kulttuurisen ilmaisunsa sodanjälkeisissä suomalaiselokuvissa. Tämä tapahtui noin kymmenen vuoden viiveellä sodan päättymisestä – ja suunnilleen samaan aikaan, kun monet sotaveteraanit kertoivat pahimpien painajaisvuosien alkaneen hellittää.

Unet ja painajaiset 1950-luvun elokuvien vai- kuteaineiksena auttavat ymmärtämään sodanjälkeisen kulttuurin luonnetta ja sen kytköstä tunteiden ja kokemusten historiaan. Sodasta ei Suomessakaan vaiettu sodanjälkeisinä vuosina, mutta väkivaltaisten elämysten muovautuminen kuvauksiksi, kertomuksiksi ja merkityksiksi oli vaikea ja hidas prosessi, jossa raskaiden koke-

57. Reinhart Koselleck, *Fiery Streams of Lava, Frozen into Memory. Memories That Are Not Interchangeable. Contributions to the History of Concepts* 15:2 (2020), 2 (suomennos kirjoittajan). Olen kiitollinen Jani Marjaselle tämän keskustelun osoittamisesta.

58. Keskustelun käynnistäjänä loppuvuodesta 2021 toimi Ylen tv-dokumentisarja *Kylmän sodan Suomi*. Sarjan painotuksista ja puutteista ks. Pia Koivunen et al., *Kylmän sodan Suomi ja historiallisen tarinankerronnan vaikeus*. Tiedeverkko-lehti *Politiikasta.fi*, julkaistu 20.1.2022, <https://politiikasta.fi/kylman-sodan-suomi-ja-historiallisen-tarinankerronnan-vaikeus/> (23.10.2022).

musten ja niistä tehtyjen kulttuuristen tulkintojen välille oli löydettävä korrelaatio. Pidän tärkeänä ajatusta siitä, että kokemukset muokkaavat ympäröivää todellisuutta, eikä vain toisinpäin. Tämän todentaminen on vaikeampaa kuin sen tutkiminen, kuinka historialliset tapahtumat, kulttuuriset merkitykset ja sosiaaliset suhteet vaikuttavat ihmisten kokemusmaailmaan. Yhdistämällä suomalaissotilaiden unet sodanjälkeisten elokuvien teemoihin olen pyrkinyt osoittamaan, että kulttuuri ammensi aiheensa tästä kokemuksellisesta raaka-aineesta, joka haki muotoaan ja ilmaisuaan sodan jälkeen.

Dosentti **Ville Kivimäki** työskentelee yliopistotutkijana ja Eletty kansakunta -tutkimusryhmän johtajana Suomen Akatemian Kokemuksen historian huippuyksikössä Tampereen yliopistossa.
Sähköposti: ville.kivimaki@tuni.fi

Huom. Sähköinen versio editoitu: s. 443 oikean palstan toisen kappaleen viimeiseen lauseeseen lisätty sana ajatukselle.

